Osman Fikri SERTKAYA
Filologiya elmləri doktoru, professor
Türkiyə Cümhuriyyəti
E-mail: sertkayaof46@gmail.com
https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.1.15

DEDE KORKUT KİTABI'NDA GEÇEN *"AĞ AYIL"* ve "*KARA AYIL"* İBARELERİ ÜZERİNE

Açar sözlər: Dədə Qorqud, ağ ayıl, qara ayıl, dastan, ənənə

Xülasə

"Dədə Qorqud kitabı"nda işlənən "ağ ayıl" və "qara ayıl" ifadələri haqqında

Məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində işlənən bir sıra ifadələrin yozumu və mənası haqqında məlumat verilir. Bu ifadələrin monqol dilində, həmçinin türk dilində işlənmə şəkilləri haqqında müqayisəli araşdırma aparılır. "Dədə Qorqud"da qoyun, quzu, qoç kimi heyvanların saxlandığı yer "ayıl" kimi qeyd olunur. Müəllif bu ifadənin türk dilindən monqol dilinə də "ayil" şəklində keçdiyini qeyd edir.

Summary

About the expressions "ağ ayıl" and "qara ayıl" used in "Dade Gorgud Kitabı"

The article provides information on the interpretation and meaning of a number of expressions used in the language of "Kitabi-Dade Gorgud". A comparative study is conducted on the ways in which these expressions are used in Mongolian and Turkish. In "Dade Gorgud", the place where animals such as sheep, lambs, and rams are kept is mentioned as "ayıl". The author notes that this expression has also passed from Turkish to Mongolian as "ayil".

Key words: Dede Gorgud, ag ayil, qara ayil, epic, tradition

Резюме

О выражениях «белая луна» и «черная луна», используемых в «Книге Деде Горгуда»

В статье дается информация о толковании и значении ряда выражений, используемых в языке «Китаби-Деде Горгуда». Проводится сравнительное исследование использования этих выражений в монгольских и тюркских языках. В «Деде Горгуде» место, где содержатся животные, такие как овцы, ягнята и бараны, называется «айыл». Автор отмечает, что это выражение также перешло из тюркского в монгольский язык как «айыл».

Ключевые слова: Деде Горгуд, белая луна, черная луна, эпос, традиция

Ağılda beslenen ve korunan hayvanların isimleri ***ḳo** kökünden türetilmiştir. Bu hayvanların erkeğine **ḳo-ç** ve **ḳoç-ŋar**, dişisine **ḳo™**, yavrusuna da **ḳozı** denilmiştir.

En eski şekli Türkçede **ḳo™**[1] şeklinde geçen kelime eski Türkçe içerisinde **ny** sesinin **n** ve **y** seslerine ayrılması ile Mani muhitinde **n**'li şekil **ḳon**, Budist muhitinde de **y**'li şekil olan **ḳoy** şekli kullanılmıştır. Moğolcada ise **ḫonin** şeklinde geçen bu hayvanın adındaki **-n** son sesinin pek muhtemel olarak **ḳoy** kelimesine bulaşması ile Oğuz Türkçesindeki kelime önce **ḳoyn**, sonra dan **ḳoyın** ve ses uyumu ile de **ḳoyun** halini almıştır.

[1] Benzer bir kelime de Yenisey yazıtlarının 41 numaralısı olan Kemçik Çirgaki yazıtında **tany** şeklinde geçiyor. Tany kelimesi de ny sesinin ayrışması sonucunda Tan ve Tay şekillerine ayrılmıştır. Bk. Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*

R Türkçesi konuşan Türk kavimlerinde Oğuz Türkçesindeki **ḳozı** kelimesi **ḳorı** şeklinde geçer. Kelime **-ḳan** ekini alarak **ḳorıḳan** şeklinde Moğolcalaşmıştır. Göktürk yazıtlarında geçen **üç ḳorıḳan** kabilesini Oğuzcaya "**üç kuzu**" kabilesi olarak aktarabiliriz. Eski ve Orta Türkçede **ḳozı** olarak geçen kelimedeki **-o-** sesi, Türkiye Türkçesi'nde **-u-** ile **ḳuzu** olarak gelişmiştir. Kısacası Dede Korkut Kitabı ile bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan kelimeler **ḳoç, ḳoyun** ve **ḳuzu** şeklindedir. Bu hayvanların barınağının adı Türkçede **aġıl**'dır. Büyük baş hayvanların barınağının adı ise **ahır**'dır. Ağıl kelimesinin en eski örneği Göktürk harfli Suci yazıtında ***aġıl****ım on yılkım sansız erti* cümlesinde kullanılmıştır. G. Doerfer TMEN II, § 503, s. 83'de **aġıl** kelimesinin Türkçeden Moğolcaya **ayil** şeklinde geçtiğini yazıyor. **aġıl** kelimesi Türkçeden Moğolcaya geçerken **-ġ-** sesi **-y-** sesine dönüşmüş, Moğolcada -ı- sisi olmadığı için de **-ı-** sesi **-i-** olarak değişmiş, böylece Türkçe **aġıl** kelimesi Moğolcada **ayil** olarak kulla-nılmıştır. **ayil** şekli Moğolcadan Oğuzcaya geçmiş, böylece kelime Dede Korkut Kitabı'nda hem Türkçe **aġıl**, hem de Moğolcadan Oğuzcaya geçmiş olan **ayil** şekli ile birlikte kullanılmıştır. Ancak müstensihler Moğolcadan geçen **ayil** (Oğuzcada ses uyumu ile **ayıl**) okunabilecek kelimeyi tanımamışlar, nâşirler de Dresden yazmasında harekesiz olarak yazılan ایل **ayil** kelimesini **il** (**ėl**) şeklinde okumuşlardır. Moğolcadan geçen şekil önündeki **aġ** "beyaz" şıfatı ile **aġayıl** şeklinde birleşik yazıldığı için ilk nâşir O. Ş. Gökyay kelimenin Arapça efâîl vezni ile türetilebilmiş çokluk şekli olabileceğini söyleyerek kelimeye tereddütlü yaklaşmış buna karşılık Muharrem Ergin **aġayıl** okuduğu kelimeyi "ağıl, koyun ağılı, (koyun sürüsü?)" şeklinde anlamlan-dırmıştır.

Moğolcadan Oğuz Türkçesine geçen **ayıl** kelimesi **aġ** ve **kara** sıfatları ile birlikte kullanılmaktadır. Belki de **aġ ayıl** "tüyü ak olan koç, koyun, kuzu"ların ağılı, **kara ayıl** "tüyü kara olan koç, koyun, kuzu"ların ağılının adı olmalıdır.

Nâşirlerin **aġıl** yanında geçen **ayil ~ ayıl** kelimesini tanıma-dıklarını söylemiştim. Bu yüzden Muharrem Ergin harekesiz Dresden yazma-sında **kara ayilum / kara ayılum** şeklinde de okunabilmesi mümkün olan ibareyi **kara ilüm** (211/9), **kara ayılda / kara ayilda** şeklinde de okunabilesi mümkün olan ibareyi de **kara ilde** (212/1) olarak okumuş ve İndeks'te kelimeyi **il** "el, memleket, ülke, memleket halkı, başkası, yabancı) maddesinde vermiştir.

Dresden yazması: (M. Ergin neşri) 211/5-13; 214/1-2)

Ṭutsaḳ olan Ḳa″ılıḳ Ḳocayı ṣalı vėrmişler. Çıḳıp geldi.
"Hay Bėg yiğitler! kāfiri kim öldürdi?" dėyü ṣoylamış.
Görelüm ḫanum ne ṣoylamış. Aydur:
Ḳaytabanuñ mayasını yüklü ḳodum
Ner midür maya mıdur anı bilsem
Ḳara ilüm[1] ḳoyununı yüklü ḳodum
Ḳoç mıdur ḳoyun mıdur anı bilsem
Ala gözlü görklü Ωalalum yüklü ḳodum
Ėrkek midür ḳız mıdur anı bilsem.

[1] **Kara ayillüm** > **Kara ayıllum** okunması gerekirdi.

Mere bėg yiğitler! Ḫaber maña yaradanuñ ‘ışḳına dėdi.
Yėgenek burada ṣoylamış. Görelüm ḫanum ne ṣoylamış. Aydur:
Ḳaytabanuñ mayasını yüklü ḳoduñ, ner oldı.
Ḳara ilde[1] ḳoyunuñı yüklü ḳoduñ, ḳoç oldı
Ala gözlü görklü Ωalaluñı yüklü ḳoduñ, arslan oldı dėdi.

I. İlk bulunan Dede Korkut yazması harekesiz Dresden nüshasıdır. Aşağıda bu nüshanın Türkiye’de yayımlanan Latin harfli dört baskısını değerlendiriyorum.

1a. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. 81.

Ḳara ėlüm ḳoyunını yüklü ḳodum
Ḳocmıdur, ḳoyunmıdur anı bilsem
Ḳara ėllü ḳoyunını yükli ḳoduñ, ḳoc oldı.

1b. O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkutun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. 103.

Kara ilüm koyunını yüklü kodum
Koçmıdur, koyunmıdur anı bilsem
Kara illü koyunuñı yüklü kodun, koç oldı.

Ben Orhan Şaik Gökyay’ın **Kara ėlüm/ Kara ilüm** ve **Kara ėllü/ Kara illü** okumalarını **Kara ayilüm** > **Kara ayılum** ve **Kara ayillü** > **Kara ayıllu** şekillerinde okuyorum.

2. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, s. 205-206.

Ḳara ilüm ḳoyunını yüklü ḳodum
Ḳoç-mıdur, ḳoyun-mıdur anı bilsem
Ḳara ilde ḳoyunuñı yüklü ḳoduñ, ḳoç oldı.

Ben Muharrem Ergin’in **Ḳara ilüm** ve tashihli **Ḳara ilde** okuyuşlarını **Ḳara ayilüm** > **Ḳara ayılum** ve **Ḳara ayillü** > **Ḳara ayıllu** şekillerinde okuyorum.

3a. Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, Kasım 2006, s. 132.

Ak ayılımın koyununu yüklü koydum
Koç mıdur, Koyun mıdur, anı bilsem
Ak ayılın koyununu yüklü koydun, koç oldu.

3b. Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 407-408.

Ak ayılımın koyununu yüklü koydum
Koç mıdur, Koyun mıdur, anı bilsem
Ak ayılın koyununu yüklü koydun, koç oldu.

Ben Mustafa S Kaçalin’in tamirli **Ak ayılımın** ve **Ak ayılın** okuyuşlarını **Kara ayilüm** > **Kara ayılum** ve **Kara ayillü** > **Kara ayıllu** şekillerinde okuyorum.

4. Sadettin Özçelik, *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin II*, Ankara, 2016, s. 429-431.

ḳa″a[ġucum ḳısraġın yüklü ḳodum
Ayġır mıdur, ḳısraḳ mıdur anı bilsem
Aġ]ayılum ḳoyunuŋı yüklü kodum

[1] **Ḳara ayillü > Ḳara ayılu** okunması gerekirdi.

Koç mıdur, ḳoyun mıdur anı bilsem
Aġ]ayıluŋ ḳoyunıŋı yükli koduŋ, ḳoç oldı

Sadettin Özçelik merhum Semih Tezcan'ın düzeltme tekliflerine uyarak metni tashih ve tamir etmiştir. Ben Sadettin Özçelik'in **Aġ]ayılum** ve **Aġ]ayıluŋ** tashihlerini metinde geçtiği şekillerde **Kara ayilüm** > **Kara ayılum** ve **Kara ayillü** > **Kara ayıllu** şekillerinde okuyorum.

II. İkinci bulunan Dede Korkut yazması harekeli Vatikan nüshasıdır. Harekesiz Dresden nüshasındaki paralel kısımları aşağıda değerlendiriyorum.

Semih Tezcan Dede Korkut Kitabı'ndaki **deve - at - koyun** sıralamasını göz önüne alarak metinde **ḳara kelimesinden sonra** satır atlaması olduğunu düşünmüş, atlandığını zannettiği bukısmı, **ḳara** kelimesini **ḳa˝a** olarak okuyarak, şu şekilde tamamlamıştır.

ḳa˝a[ġucum ḳışraġını yüklü ḳodum
Aygır mıdur, ḳışraḳ mıdur anı bilsem
Aġ]ayılum ḳoyununu yüklü kodum
Koç mıdur, ḳoyun mıdur anı bilsem
ḳa˝a[ġucuŋ ḳışraġın yüklü ḳoduŋ, aygır oldı.
Aġ]ayıluŋ ḳoyununu yüklü koduŋ, koç oldı.

şeklinde tamir etmiştir. Kendisi de H. Boeschoten ile birlikte yayım-ladığı Vatikan yazmasının ilgili kısmında bu tamirini kullanmıştır.[1] Onlardan sonra Vatikan nüshasını yayımlayan Mustafa S. Kaçalin[2] ile Sadettin Özçelik[3] de yayımlarında bu tashihi aynen tekrarlamışlardır.

Yazmanın 103a yüzündeki metin ise şöyledir. Ben metni tamirsiz şekli ile şöyle okuyorum. 8.-9. satırlar: **Ḳara ayilde** (> **ayılda**) **ḳoyunımı yükli ḳodum. Ḳoç-mıdur, ḳoyun-mıdur, anı bilsem** ve 10.-11. satırlar. **Ḳara ayilde** (> **ayılda**) **ḳoyunuŋ yükli ḳoduŋ, ḳoç oldı.**

III. Üçüncü bulunan Dede Korkut yazması harekeli Bursa nüshasıdır. Harekeli Bursa yazmasında, hareke yanlışları göz önüne alınmadığında ibare **kara ayilüm** (> **kara ayılum**) şeklinde imlâ edilmiştir.

Koyun cinsleri tüylerinin renklerine göre **ak koyun**, **kara koyun** gibi ayrıma tabi tutulmuştur. Renklerine göre ayrılan koyun kelimesi devlet adlarında da görülmektedir. Bunlardan **Akkoyunlu** (**Bayın-dırlı**) devleti 1378-1435 yılları arasında **Karakoyunlu** devleti ise 1380-1469 yılları arasında hüküm süren iki ayrı devlettir.

Vahid Zahidoğlu, "Kitabi-Dede Qorkud"daki *ağayıl* ve *kaytaban* söz-lerinin etimologiyası"[4] adlı araştırmasında şu bilgileri vermektedir.

---

[1] Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, ***Dede Korkut Oğuznameleri***, İstanbul, 2001, s. 280.
[2] Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, Kasım 2006, s. 132; Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 407-408.
[3] Sadettin Özçelik, ***Dede Korkut -Vatikan Yazması- (Giriş-Notlar-Metin-Dizin)***, Ankara, 2913, s. 202.
[4] Vahid Zahidoğlu, "Kitabi-Dede Qorkud"daki *ağayıl* ve *kaytaban* sözlerinin etimologiyası", *Dilçilik İnstitutunun Eserleri*, 1, Bakı- 2009, s. 86-87.

"Bütün bunları nazara aldıkta, ağayıl sözünü herfi-herfine "ağtapkır" kimi çevirmek, "koyunun döşü altından keçen ag zolaq; ağ dolaklı" şeklinde menalandırmak mümkündür. Maraklıdır ki, bu mena kelibi Azerbaycan heyvandarlık terminologiyasında geniş yayılmış ve koyun cinsini bildiren *karadolak* termini ile üst üste düşer. Heyvandarlık temrinleri üzerinde kıymetli tedkikatların müellifi tanınmış diyalektolog Z(irettin). Hasıyev *karadolak* sözü hakkında yazır: "**Karadolak** - iri kuyruklu, hündürboylu, uzun-boğaz cins koyundur. Karadolak coh caydahdı, uşahlar beline minende eyahları yere deymir". Bu koyun cinsine ancak Karabağ dialektinde tesadüf olunmuşdur. Füzuli rayonunun Karadolak kend sakini Hacımemmed adlı meşhur çobanın verdiyi melumata göre Karabağ koyunlarından hüsusi bir cins kimi yetiştirilen *karadolak* növü onların yetişdirmesidir. Ömürleri boyu köçeri hayat süren, yalnız Sovyet hakimiyeti illerinde oturaklaşan peşekar Karadolak koyunculari *kara dolak*'tan *aladolak* adlı yeni bir cins koyun da yetişdirmiştir. *Aladolak* – "s" herfi şekilli kuyruğı olan, şabadılı rengli (qumral), alnında ağ tükü (kaşka), bedeni ala zolaklı ve başka elamet ve nişanlarına göre *karadolak*'tan ferklanır. Az müddet içerisinde bu koyun cinsi Mugan ve Şirvan zonalarında geniş yayılmışdır.[1]

Dede Korkut Kitabı'nda sadece "**Ḳara ayilüm** ḳoyunını yüklü ḳodum" cümlesi geçiyor. Buna karşılık "**Ağayıldan** tümen koyun virgil bu oğlana' cümlesini "**Ağ-ayıldan** tüylü koyun ver bu oğlana" şeklinde çevirebiliriz.

Sonuç olarak Türkçe **çimgen** "yeşillik" kelimesinin Türkçeden Farsçaya geçtiği zaman **çemen** halini alması, Farsçadan da tekrar Türkçeye **çemen** olarak geçmesi gibi, Türkçe **aġıl** kelimesinin Moğolcaya **ayil** şeklinde geçmesi ve Moğolcadan da Oğuzcaya **ayil** olarak geçip Dede Korkut Kitabı'nda hem **aġıl** hem de **ayil** > **ayıl** şekillerinin birlikte kullanıldığını düşünüyorum.

EDEBİYYAT

1. Vahid Zahidoğlu, "Kitabi-Dede Qorkud"daki *ağayıl* ve *kaytaban* sözlerinin etimologiyası", *Dilçilik İnstitutunun Eserleri*, 1, Bakı- 2009, s. 86-87.

2. Zireddin Hasiyev, *Azerbaycan Dili dialekt ve şivelerinin kerb krupunda heyvandarlık terminleri*, Bakı, 2004, s. 37-38.

3. Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, 2001, s. 280.

4. Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, Kasım 2006, s. 132; 5.

5. Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 407-408.

6. Sadettin Özçelik, *Dede Korkut -Vatikan Yazması- (Giriş-Notlar-Metin-Dizin)*, Ankara, 2913, s. 202.

[1] Zireddin Hasiyev, ***Azerbaycan Dili dialekt ve şivelerinin kerb krupunda heyvandarlık terminleri,*** Bakı, 2004, s. 37-38.